

УДК (UDC) 94 (477=411.16) : 26-722 «1920/1930»
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.4\(40\).615](https://doi.org/10.33782/eminak2022.4(40).615)

JEWISH CLERGY SURVIVAL STRATEGIES IN SOVIET UKRAINE IN THE 1920s – 1930s

Tetiana Savchuk¹, Olexandr Ihnatusha²

Zaporizhzhia National University (Zaporizhzhia, Ukraine)

¹ e-mail: savatg@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1315-0513>

² e-mail: ioleksa@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1959-1085>

ABSTRACT

The purpose of the study is to determine the content and change of strategies for the survival of the Jewish clergy in Soviet Ukraine in the conditions of social transformations of the 1920s – 1930s.

The research methodology includes a combination of macro and microhistorical approaches for the reconstruction of the everyday life of the Jewish clergy. The biographical method is applied to show the life paths of some representatives of the Jewish clergy and to find out the impact of social and political events on the formation of their social behavior.

The scientific novelty is in the historical reconstruction of survival strategies of the Jewish clergy in Ukraine during the 1920s – 1930s. The dependence of change of those strategies on the forms and methods of the pressure of state-political power and the force of ethno-confessional traditions in the Jewish community environment is shown.

Conclusions. The formation of strategies for the survival of the Jewish clergy in Ukraine during the 1920s and 1930s was influenced by the strengthening and diversification of social and political challenges that were resulted from the totalitarian system strengthening. Particularly noticeable among the Jewish clergy were changes in social and national policy in the form of famines, reducing social standards, increased anti-religious pressure, and political repression. In the 1920s, the conditions of social and political life were still relatively favorable for not so numerous Jewish clergy. The demand for religious services and the authority of rabbis and hazzans in the communities were the factors supporting the social status of ministers of religion.

The main strategies for the survival of the Jewish clergy were following the ethno-cultural traditions notwithstanding the increasing political pressure, seeking additional earnings, and receiving assistance from the community and family. The cult of a family in Jewish society meant the close interconnections of its members, which minimized the psychological and economic pressure of an atheistic society.

Forcing a political assault of the authorities on the Jewish community at the turn of the 1930s formed new strategies for physical self-preservation. The Jewish clergy had to abandon religious activity, intensively being in search of assistance abroad, but state administration and communist powers' repression, its destruction of ethno-confessional infrastructure became the factors causing limitation of foreign links of Jews in Ukraine, and therefore cut the assistance from abroad. One of the main ways of escaping of the Jewish clergy from political lawlessness was emigration, first of all, of the members of the Jewish clergy families. In the 1930s, the authorities blocked that humanitarian corridor, forming a totalitarian society in the crucible of Stalin's modernization.

Keywords: rabbis, Jewish clergy, Jews, survival strategies, Soviet Ukraine

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В 1920–1930-Х РОКАХ

Тетяна Савчук¹, Олександр Ігнатуша²

Запорізький національний університет (Запоріжжя, Україна)

¹ e-mail: savatg@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1315-0513>

² e-mail: ioleksa@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1959-1085>

АНОТАЦІЯ

Мета дослідження – визначити зміст і зміни стратегій виживання юдейського духовенства в радянській Україні в умовах суспільних трансформацій 1920–30-х рр.

Методологія дослідження включає поєднання макро- та мікроісторичних підходів для реконструкції повсякдення єврейського духовенства. Застосовано біографічний метод для показу життєвих траєкторій окремих представників юдейського духовенства та з'ясування впливу суспільно-політичних подій на формування їх соціальної поведінки.

Наукова новизна полягає в історичній реконструкції стратегій виживання юдейського духовенства в Україні протягом 1920-30-х рр. Показано залежність зміни цих стратегій від форм і способів тиску державно-політичної влади та сили етноконфесійних традицій у середовищі єврейської спільноти.

Висновки. На формування стратегій виживання юдейського духовенства в Україні протягом 1920-30-х рр. впливало посилення й урізноманітнення суспільно-політичних викликів, що були результатом зміцнення тоталітарної системи. Особливо відчутними в середовищі юдейського духовенства були зміни соціальної та національної політики у формі голодоморів, пониження соціальних стандартів, посилення антирелігійного тиску, політичних репресій. У 1920-х рр. умови суспільно-політичного життя були ще відносно сприятливими для малочисельного єврейського духовенства. Затребуваність релігійних послуг, авторитет рабинів і канторів у громадах були факторами підтримки соціального становища служителів.

Основними стратегіями виживання юдейського духовенства визначено: слідування етнокультурним традиціям всупереч наростаючому політичному тиску, пошук додаткових господарських занять, отримання допомоги від громади та родини. Культ родини в єврейському соціумі обумовлював тісні взаємозв'язки її членів, що мінімізувало психологічний та економічний тиск атеїзованого суспільства.

Форсування політичного наступу влади на єврейську спільноту на межі 1920-30-х рр. формувало нові стратегії фізичного самозбереження. Юдейське духовенство вимушено відмовлялося від релігійної діяльності, інтенсивно шукало допомоги за кордоном, однак державне адміністрування та репресії комуністичної влади, руйнація нею етноконфесійної інфраструктури стали чинниками обмеження зв'язку євреїв України із закордоном, а відтак – і обсягів їх зовнішньої економічної підтримки. Одним із основних шляхів виходу юдейського духовенства з політичного безправ'я стала еміграція, на яку наважувалися, передусім, члени родин юдейського духовенства. У 1930-х рр. влада заблокувала цей гуманітарний коридор, формуючи тоталітарне суспільство в котлі сталінської модернізації.

Ключові слова: рабини, єврейське духовенство, юдеї, стратегії виживання, радянська Україна

Осмилення наслідків радянських експериментів в етносоціальній сфері вимагає звернення до можливостей історії повсякдення. Цей напрямок розвитку історичної науки ілюструє, що люди, поставлені в однакові умови, неоднаково рухаються однією і тією ж колією, і тому визначення та пізнання індивідуальних життєвих кроків є запорукою успішного реконструювання суспільства минулого. У цьому контексті висвітлення повсякденних практик юдейського духовенства, а саме – визначення вибудовуваних ними стратегій життя в 1920-1930-х рр., є важливим для з'ясування специфіки етнорелігійної ідентичності єврейської меншини, особливостей антицерковної політики влади щодо юдеїв, ступеня впливу національної ідентичності на повсякдення.

Радянська історіографія не відзначалася щедрістю уваги до проблем юдейського духовенства у 20-30-х рр. ХХ ст., як врешті і до соціальних та національно-культурних проблем єврейського народу й інших етноконфесійних спільнот. Публікації про них були вкрай політизованими та мали агітаційно-пропагандистський характер. Одну з небагатьох праць, присвячених юдейському духовенству та юдаїзму, які були опубліковані у радянську епоху, написав М.Шейнман, згодом – більше відомий працями з історії католицизму та антирелігійної пропаганди. Його невелику брошуру «Про рабинів і синагоги» було створено у 1928 р., коли автор почав працювати у Центральній раді Союзу войовничих безвірників. Тому робота мала виразне пропагандистське навантаження й обґрунтовувала тезу про «класову роль» юдейського духовенства та юдаїзму, їхні зв'язки з міжнародною буржуазією¹.

Значена теза проходить червоною ниткою через усі радянські наукові публікації. Радянська історіографія тенденційно підкріплювала тези правлячої комуністичної партії, яка вбачала у діяльності рабинів лише небезпечну для себе політичну складову².

Альтернативною радянській історіографії виступали публікації зарубіжних дослідників, які не були обмежені у методологічних підходах. Основна увага західного академічного дискурсу була спрямована на розгляд та осмилення наслідків антирелігійної політики радянської влади у 1920-1930-х рр. для єврейської ідентичності в межах всього Радянського Союзу. Значний вплив на студії з історії єврейського народу в СРСР мали праці дослідника з Брандейського університету США Д.Ротенберга. У нарисі «Єврейська релігія в Радянському Союзі», переважно на російському та білоруському фактажі, з'ясовувалося, який фактор був домінуючим у впливі на радикальну зміну традиційного єврейського життя після 1917 р. – процесів модернізації та радянзації чи політики переслідувань. Без додаткової аргументації автор стверджував, що рабини, які зняли сан, продовжували таємно виконувати своє духовне призначення й

¹ Шейнман М.М. О раввинах и синагогах. Москва: Изд. о-во «Безбожник», 1928. 30 с.

² Шахнович М.И. Кому служит «религия Израиля»? Ленинград: Прибой, 1930. 96 с.; Персиц М. Иудаизм в царской России и в СССР // Воинствующее безбожие в СССР за 15 лет. 1917-1932: сборник. Москва: ОГИЗ: Государственное антирелигиозное издательство, 1932. С.172-173; Ярославский Е.М. О религии. Москва: Госполитиздат, 1957. С. 10-234; Шахнович М.И. Реакционная сущность иудаизма: Краткий очерк происхождения и классовой сущности иудейской религии. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1960. 236 с.; Кичко Т.К. Иудаизм без прикрас. Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1963. 192 с. Шахнович М.И. Закат иудейской религии. Ленинград: Лениздат, 1965. 243 с.

отримували фінансову підтримку від віруючих, а молитовний будинок залишався єдиною єврейською адресою³.

Важливою для визначення стратегій виживання юдейського духовенства в Україні є стаття ізраїльського історика А. Йодфата «Рабини та юдейське духовенство в СРСР: 1917-1970». Автор відзначив, що попри великий авторитет рабинів у 1920-х роках, їхнє матеріальне становище значно погіршилося. Багато з них звернулися до дозволених приватних промислів, ремесел. Непереконливими видаються тези автора про те, що становище рабинів було гіршим, ніж православних священнослужителів, і про те, що рабини не могли користуватися поштою, продовольчими магазинами⁴.

Праці Ц. Гітельмана, професора Мічиганського університету, зробили значний внесок у розвиток студій з юдаїки. Ще 1972 р. у виданні, присвяченому характеристиці Євсекції ВКП(б), автор переконував у міцності єврейських релігійних традицій. У публікації подано статистичні дані щодо кількості синагог і рабинів в Україні на 1930 р. у порівнянні з дореволюційним періодом. На думку автора, «революція 1930-х рр.» сприяла модернізації суспільства й охолодженню єврейського молодого покоління до релігійних традицій. Соціальні сили, які виступали на захист юдаїзму в 1930-х рр., обмежувалися лише людьми похилого віку⁵.

В іншій праці Ц. Гітельман, характеризуючи соціально-економічне життя євреїв у Радянському Союзі, навів цікавий приклад долі шойхета Моши Генріка з Чернігівського округу, який для забезпечення життя виїхав у 1930-х рр. до своїх дітей, які мешкали в Ленінграді. Син допоміг батьку працевлаштуватися на фабрику бухгалтером, де «симпатички євреїв» навіть дозволили М. Генріку не працювати в суботу⁶.

Директорка Архіву усної історії Голокосту в США Нора Левін у своїй праці 1990 р. визначила особливості та парадокси виживання єврейського народу в СРСР з 1917 р. Вона показує історію єврейського народу під радянським пануванням як історію боротьби неросійського народу за те, щоб бути і залишатися «іншим». Дослідниця наводить і факт супротиву юдеїв в Україні антицерковній політиці радянської влади. Згадується про те, що 2 000 мешканців Херсона підписали петицію, в якій просили владу зберегти одну із шести синагог на вулиці Першого травня⁷.

Без наведення фактографічного матеріалу в монографії стверджувалося, що більшість рабинів і релігійних вчителів існували у великій бідності, так само, як і єврейські ремісники, крамарі. На думку Н. Левін, до 1931 р. рабини були заарештовані, заслані та страчені. Способи виживання єврейського духовенства не розглядалися⁸.

Ізраїльський дослідник А. Грінбаум у 1994 р. підготував працю під назвою «Рабини в Радянському Союзі в міжвоєнний період. 1917-1939», в якій зібрав

³ *Rothenberg J.* Jewish Religion in the Soviet Union // *The Jews in Soviet Russia since 1917* / ed. by *Lionel Kochan*. London; New York: Oxford University Press, 1972. P. 165-169.

⁴ *Yodfat A.* Rabbis and Jewish Clergy in the USSR, 1917-1970 // *Judaism*. 1972. № 2. P. 185-187.

⁵ *Gitelman Y.* Jewish nationality and Soviet politics: the Jewish sections of the CPSU, 1917-1930. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1972. P. 314-315.

⁶ *Gitelman Z.* A century of ambivalence: the Jews of Russia and the Soviet Union, 1881 to the present. New York: Schocken Books, 1988. P. 170.

⁷ *Levin N.* The Jews in the Soviet Union since 1917: paradox of survival. London; New York: I.B. Tauris, 1990. Vol. 1. P. 77.

⁸ *Ibid.* P. 84.

близько 300 стислих біографічних даних рабинів, у тому числі й України. Праця не охопила усіх рабинів України. Щодо багатьох служителів міститься тільки інформація про народження та смерть. У роботу не були включені інші представники юдейського духовенства, як-то: кантори, шойхети, релігійні вчителі⁹. Однак ця публікація є цінною для визначення способів виживання та хвиль еміграції духовенства.

Особливе місце в англомовній історіографії належить праці професорки Університету Торонто Анні Штерншіс, в якій зроблена спроба досягнути ідентичність євреїв Радянського Союзу в 1920-1930-х рр. А. Штерншіс стверджувала, що хоча частина населення не прийняла нав'язуване негативне ставлення до юдаїзму, все ж таки наслідки антирелігійних кампаній дали свої результати. Дотримання релігійних традицій вже не було основним способом вираження ідентичності радянських євреїв¹⁰.

У західній науці сформувався потужний академічний дискурс, присвячений обговоренню проблеми становища юдейських громад і релігійної ідентичності євреїв у цілому в СРСР. Імперативом є твердження про злиденне становище рабинів, масове закриття синагог і страти служителів. Обмеженість джерельної бази звузила можливості реконструкції життя юдейського духовенства України після окупації більшовицькою владою.

Відродження української державності на початку 1990-х рр. та демократизація суспільного життя сприяли розширенню методологічних підходів і збагаченню змісту історичних досліджень. Набувають широкого розвою студії, присвячені історії різних народів, що мешкають на території України. Загальноукраїнські публікації з історії єврейського народу міжвоєнної доби В. Гриневича, Л. Гриневич, О. Козерода, О. Наймана, С. Орлянського, Л. Якубової¹¹ не могли оминути тему становища юдейських громад. У них побіжно висвітлюється антирелігійна політика влади, кампанії закриття синагог, наводяться факти репресій проти окремих представників духовенства.

Єврейські громади разом із дослідниками: О. Бистряковим, О. Білоуськом, В. Бондарем, О. Величко, І. Козловою, В. Кононєнком, Ю. Котлярєм, Л. Левченком, О. Лошак, М. Лутай, І. Міроновою, А. Мучником, Б. Непомнящим, В. Старостиним, С. Татаріновим, Н. Твердохлебом, В. Щукіним ініціювали низку досліджень з історії євреїв в окремих містах і селищах України. У контексті розгляду соціально-економічного, національного життя євреїв висвітлювалася історія окремих синагог і релігійних громад¹².

⁹ Greenbaum A. *Бір-бібליографі ללקסיקון חומר העולם מלחמות בין המועצות יתבר רבני 1939-1917*. Rabbis in the Soviet Union during the interwar period 1917-1939. Jerusalem: Centre for Research and Documentation of East European Jewry; The Hebrew University of Jerusalem, 1994. P. 3-73.

¹⁰ Shternshis A. *Soviet and kosher: Jewish popular culture in the Soviet Union, 1923-1939*. Bloomington, IN: Indiana University Press, 2006. P. XIX.

¹¹ Гриневич В., Гриневич Л. *Євреї УСРР у міжвоєнний період // Нарис з історії та культури євреїв України*. Київ: Дух і Літера, 2009. С. 154-155; Козерод О.В. *Євреї України в 1921-1929*: монографія. Варшава: European World Publishing, 2019. С. 140-258; Найман О.Я. *Історія євреїв України*. Київ: Академія історії та культури євреїв України ім. Шимона Дубнова, 2003. С. 400-439; Орлянський В.С. *Євреї України в 20-30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект*: монографія. Запоріжжя: ЗДТУ, 2000. С. 56-57; Якубова Л. *Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу*. Київ: Інститут історії України, 2011. С. 180-202.

¹² Быстряков А. *Хроника жизни евреев Екатеринослава – Днепропетровска // Альманах «Еврейская старина»*. 2015. № 2 (85). URL: <https://berkovich->

Серед краєзнавчих досліджень особливе місце в історіографії теми посідає праця В.Кумка та С.Воловника «Євреї Мелітополя», написана на широкій джерельній базі. В ній реконструйовані обставини життя окремих рабинів Мелітопольщини та простежена їхня доля¹³.

Спеціальні праці з історії відносин радянської влади та юдейської церкви у 1920–1930-х рр. є нечисленими. В.Ченцов одним із перших залучив до дослідження засекречені документи НКВС, проаналізувавши сфабриковану справу у 1939 р. на Дніпропетровського рабина Лейвика Залмановича Шнеерсона¹⁴. А.Кержнер у статті «Релігійне життя в Україні» окреслив основні віхи антирелігійної політики радянської влади¹⁵. Розкриття питань боротьби влади з релігійними поглядами євреїв містечок Правобережної України представлено у статті черкаської науковиці О.Крічкер¹⁶. Полтавська дослідниця Н.Вітринська у дисертаційному дослідженні розглянула форми, методи агітаційно-пропагандистської роботи партійних органів проти юдаїзму, ліквідацію освіти та проблеми обмеження поширення івриту, механізми адміністративного тиску на юдейські громади¹⁷.

Аналіз історіографічного доробку дозволяє констатувати фрагментарність досліджень зі становища юдейського духовенства в Україні в означені роки. З огляду на академічну актуальність метою статті є визначення та розкриття стратегій виживання юдейського духовенства в радянській Україні 1920-1930-х років. Вважаємо за необхідне розв'язання наступних завдань: дослідити ступінь і форми підтримки віруючими представників духовенства як важливої умови виживання служителів; з'ясувати альтернативні джерела існування єврейського

zametki.com/2015/Starina/Nomer2/Bystrjakov1.php; Білоусько О. Юдейські громади на Полтавщині // Нариси з єврейської історії Полтавщини. Полтава: 2009. Кн. 2. С. 100-103; Запорізький архів. Студії з історії євреїв Запорізького краю (XIX – I половина XX ст.): Збірник документів і матеріалів: Наук.-довід. вид. / Упоряд.: В.О. Бондар, О.Г. Величко, І.В. Козлова. Запоріжжя: Запорізьке міське відділення товариства «Україна-Ізраїль», 2010. С. 49-65; Кононенко В.В. Єврейське населення Поділля (40-і рр. XX ст. – початок ХХІ ст.). Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 102-108; Котляр Ю.В., Міронова І.С. Нагартав і Романівка: з історії єврейських колоній Березнегуватщини. Миколаїв; Березнегувате: ТОВ Від, 2006. С. 37-106; Левченко Л., Шукін В. Наш земляк Ребе Менахем-Мендл Шнеерсон. История семьи Лавут-Яновских-Шнеерсон в Николаеве. Николаев: Изд. Ирины Гудым, 2019. С. 67-71; Лошак А.В., Старостин В.С. Синагоги Екатеринослава. Днипро: Герда, 2019. С. 10-240; Лутай М. Євреї на Житомирщині: історія і сьогодення. Житомир: Видавництво ЖДУ імені Івана Франка, 2011. С. 20-25; Мучник А. Євреї і Полтавщина. Історія... Імена... Долі... Полтава: Оріяна, 2005. С. 8-15; Непомнящий Б.З. Херсон єврейский. Трагедии и судьбы. Херсон: Олди-плюс, 2004. С. 48-90; Татаринов С.И. Евреи Бахмута – Артемовска: очерки истории XVIII-XX столетия. Артемовск: 2001. С. 63-66; Твердохлеб Н.Ф. Евреи Кременчуга: Исторический очерк. Кременчуг: Пирамида, 2004. С. 50-53; Щукін В.В. Дорога к храму. Еврейские культовые сооружения и религиозные общины в г. Николаеве. Очерк истории. Николаев: Издатель Шамрай П.Н., 2011. С. 45-56.

¹³ Кумок В.Н., Воловник С.В. Євреї Мелітополя. Мелітополь: ООО «Издательский дом МГТ», 2012. Т. 1. С. 238-356.

¹⁴ Ченцов В. Штрихи до портрета одного в'язня // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1997. № 1/2. С. 227-239.

¹⁵ Кержнер А. Релігійне життя в Україні // Нарис з історії та культури євреїв України. Київ: Дух і Літера, 2009. С. 272-273.

¹⁶ Крічкер О. Боротьба радянської влади за витіснення релігійної свідомості з традиційного життя єврейських громад у 1920-х рр. (на прикладі містечок Правобережної України) // Гілея: Науковий вісник. Збірник наукових праць. 2011. № 48 (6). С. 127-132.

¹⁷ Вітринська О.В. Політика радянської влади щодо юдаїзму в Україні в 1921-1929 роках: Дис... к. іст. н.: 07.00.01 / Полтавський університет економіки і торгівлі. Полтава, 2016. С. 44-211.

духовенства; охарактеризувати еміграцію сімей духовенства як способу порятунку від радянських соціально-політичних експериментів.

Усі верстви населення зі встановленням більшовицької влади вимушено проходили процеси адаптації до нових суспільних реалій. Ми будемо говорити про стратегії виживання як про спосіб порятунку та забезпечення прийняттого рівня життя¹⁸. У випадку духовенства доцільно застосовувати поняття «стратегії виживання», адже церкві та її служителям не було місця у майбутньому більшовицькому світі, і через це вони мали вибудовувати способи свого збереження в соціумі.

У перші роки радянської влади (до середини 1920-х рр.) юдейські релігійні громади зазнали дестабілізації, однак і далі могли діяти. Відносини між ними та владою мали відносно толерантний характер. Остання була зосереджена на придушенні більш потужного за масовістю й економічними можливостями духовного опонента – Православної церкви. В юдейській громаді існували специфічні фактори стримування руйнівних процесів, яких не було у православ'ї та католицизмі. Відсутність централізованого управління в юдаїзмі ускладнювала здійснення владою контролю за його розвитком і проведення розкольникської політики.

Окрім того, релігія для представників єврейської спільноти традиційно не тільки відігравала роль системи світогляду, а й виступала серцевиною національної ідентичності та повсякденної культури. Не так легко владі було боротися з релігійними поглядами, що становили основу єврейської ідентичності. Саме віра завжди цементувала єврейську національність, була осередком збереження традицій, запобігала асиміляції єврейського народу. Суворе дотримання релігійних норм і настанов завжди відрізняло представників єврейської спільноти від інших народів. У даному контексті згадаємо випадок, що стався у типовій незаможній єврейській сім'ї міста Олександрівська напередодні революційних подій, коли на пропозицію дворянки допомогти єврейській дитині зі вступом до гімназії та музичної школи, за умови переходу хлопця до християнства, батько, який не відрізнявся релігійною екзальтованістю, обурено відповів: «Вони думають, що ми торгуємо своїми переконаннями і синами, як пшеницею і вівсом»¹⁹. Батько розумів, що зміна належності дитини до конфесії призведе до можливого розриву з єврейською спільнотою.

Усвідомлення євреями релігії як визначальної основи своєї національної спільноти робило релігійні настанови життєздатними в боротьбі світоглядів. У зв'язку з цим цілком закономірно відзначаємо масові вияви релігійності єврейського населення в умовах спланованих комуністичною владою антирелігійних акцій – пропагандистських кампаній, карнавальних процесій, політичних судів тощо. Це усвідомлювала і партійно-державна влада, стурбована навіть самим фактом наявності вже закритих єврейських молитовних будівель по всіх містах України, зокрема – у Полтаві, Бахмуті, Харкові, Павлограді, Кременчуку, – оскільки змушена була винести розгляд цього питання на засідання Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У 24 травня 1923 р.²⁰ У відповідь на закриття синагог члени громади почали влаштовувати домашні молитовні зібрання,

¹⁸ Виживання // Енциклопедія практичної психології. URL: <http://psychologis.com.ua/vyzhivanie.htm>

¹⁹ Григоров Г.И. Повороты судьбы и произвол: Воспоминания, 1905-1927 годы. Москва: ОГИ, 2005. URL: <https://libs.ru/book/532805/read/>

²⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1772. Арк. 3.

знаходили нові місця для богослужіння. Не випадково деякі громади влада змушена була закривати по три-чотири рази.

У суботу вулиці міст, через які пролягав шлях до синагоги, наче перефарбовувалися в чорний колір, оскільки були заповнені вірянами у традиційному єврейському одязі. Згадки в споминах про масовість людей на похоронах рабинів передають почуття шани до духовних наставників, яких поважали не тільки юдеї. Наприклад, мудрість і порядність рабина Києва Нухима Вайсבלата, який продовжував служіння до останніх днів свого життя 1925 р., привертала до нього представників інших національностей, які шукали у нього порад²¹.

Отже, віряни поважали та підтримували рабинів, що надавало їм моральних сил продовжувати в 1920-х рр. своє служіння. Тим більше, що до 1928 р. кількість юдейських громад в Україні навіть зростала. Простежимо динаміку чисельності громад в окремих округах. Наприклад, станом на 1924 р. у Запорізькій окрузі 3 253 вірянина входили до складу 13 юдейських громад. Процес реєстрації релігійних осередків тривав, і вже 1926 р. єврейських релігійних громад нараховувалось 16, діяли вони в Оріхівському, Пологівському, Василівському, Кам'янському районах – по одній; у Гуляйпільському – 7; у Запоріжжі – 5. У подальшому процес реєстрації статутів громад активізувався, і в 1927 р. місцева влада зафіксувала діяльність 19 юдейських осередків²². Це було не тільки наслідком лібералізації відносин держави та релігійних інституцій, а й виявом традиційної релігійності євреїв у радянській Україні.

Пояснюючи відносну толерантність радянської влади до середини 1920-х рр. по відношенню до єврейських громад, зазначимо, що на той час в органах партійного і державного керівництва був значний відсоток вихідців з юдейської спільноти, які попри свої ідеологічні переконання, відчували свої етнічні корені. Ситуація поступово змінюється із захопленням влади антисемітом Й. Сталіним і його оточенням.

З утвердженням сталінського тоталітарного режиму з кінця 1920-х рр. посилюється наступ влади на всі релігійні організації. Цей наступ свідчив про форсоване розгортання сталінської модернізації «по всьому фронту» – у промисловості, сільському господарстві, в галузі культури, що супроводжувалося тотальним нищенням традиційної духовності та насадженням її комуністичних заміників. Зручною мішенню для першочергового враження стали синагоги в окружних і районних центрах. Саме вони були осередками служіння рабинів. Тому закриття владою синагог і, тим самим, блокування служіння рабинів влада використовувала як ефективний, на її погляд, спосіб боротьби з релігійністю та традиційною культурою євреїв. Адміністративний тиск, примусове закриття місцевих осередків юдаїзму стали пріоритетними у ставленні до юдейських громад. Якщо 1928 р. у Запорізькій окрузі нараховувалось 16 синагог, то вже 1929 р. – 14, з них – 3 у Запоріжжі, по 1 в Оріхові та в селах Велика Знам'янка, Чубарівка, Василівка,

²¹ Гольд М. О главном раввине замолвите слово // Хадашот. 2017. 19 июня. URL: http://www.hadashot.kiev.ua/content/v-kieve-obnaruzhena-mogila-glavnogo-ravvina-goroda-v-1902-25-gg-nuhima-vaysblata?fbclid=IwAR3z4D4mIuhwCuS0YAVYzQBV4PSGvEc1D_SDRFAV73VLvuqkgz_nj-8snDQ

²² Запорізький архів... С. 14.

Гуляйполе, Новозлатопіль, Межиріч, Красноселка, Приютне, Гірке, Новодарівка²³. Станом на 1929 р. в Україні вже було закрито 336 синагог, що становило 23% від їх загальної кількості, зафіксованої до встановлення радянської влади²⁴. Причому, як вже зазначалося, їх було закрито переважно у більших населених пунктах – центрах адміністративного, політичного та культурного життя.

Духовні особи й актив громад чинили спротив атеїстичному наступу влади. Коли у 1929 р. постала загроза закриття владою синагоги у селі Новозлатопіль Гуляйпільського району на Запоріжжі, голова релігійної громади Мойсей Медвідь ініціював збір підписів проти вчинення такої дії. Навіть більше, він залучив до цієї роботи ще одного представника церковної ради – Або Медвідя. При встановленні цього факту сільрадою, голова релігійної громади не тільки не заперечив його, а й висловив готовність продовжувати роботу²⁵. Важливо зазначити, що активність юдейської громади із захисту своїх інтересів у конкретному регіоні на той час перевищила організованість дії громад інших конфесій, що перебували в такому ж становищі. Завідувач адміністративного відділу райвиконкому був спантеличений і не знав, «як бути в таких випадках», оскільки в практиці його роботи це трапилось уперше²⁶.

Отже, діяльність юдейських громад надавала можливість представникам духовенства в 1920-х рр. підтримувати свій соціальний статус і матеріальне становище.

Аналіз історіографії теми й архівних документів дозволяє констатувати нечисленність єврейського духовенства. Нестачу рабинів відчували юдейські громади і до встановлення радянської влади. Єврейські погроми 1881 р., 1905 р., 1918-1920 рр. та викликані ними міграційні процеси не сприяли збільшенню чисельності єврейського духовенства в Україні. На початок 1925 р., наприклад, у Запорізькій окрузі діяли лише 2 рабини²⁷, один з них – духовний рабин Рогалін Лейб Файвишев – брав участь в релігійному житті всього Запоріжжя²⁸. Громади не мали канторів. У статутах громад повідомлялося, що на свята вони користуються послугами канторів з інших осередків, а в несвяткові дні богослужіння проводять самі віряни. Подібне співвідношення рабинів і громад спостерігаємо й у Миколаївській окрузі, де на 1929 р. діяло 42 релігійні громади, до яких входили 4 997 вірян і тільки 3 рабини та 9 канторів²⁹. Затребуваність послуг рабинів і канторів у громадах позитивно позначалася на їх матеріальному становищі. Фінансові звіти релігійних громад за 1920-ті рр. свідчать про надходження грошових сум від добровільних пожертв приватних осіб, одноразових грошових внесків, від єврейського погребального бюро, приготування кошерного м'яса тощо. При цьому статтями видатків, серед іншого, була сплата за виконання релігійних обрядів рабину і кантором³⁰.

Радянські пропагандисти обурювалися рівнем підтримки населенням релігійних громад та їхніх духовних лідерів, а тому вдавалися до безапеляційних

²³ Ibidem.

²⁴ Вітринська О.В. Політика радянської влади щодо юдаїзму в Україні... С. 125.

²⁵ Державний архів Запорізької області (ДАЗО). Ф. Р-316. Оп. 3. Спр. 231. Арк. 171.

²⁶ Ibid. Арк. 173.

²⁷ Ibid. Спр. 33. Арк. 145.

²⁸ Ibid. Спр. 76. Арк. 2-2 зв.

²⁹ Шукин В.В. Дорога к храму... С. 49.

³⁰ ДАЗО. Ф. Р-316. Оп. 3. Спр. 90. Арк. 16, 28, 32.

політичних звинувачень тих, хто займався добродійністю, матеріально підтримував рабинів, канторів, синагоги. З публікацій у безвірницькій пресі виразно бачимо соціальні ресурси тих, хто здійснював таку підтримку. У радянському політизованому викладі в інтерпретації М. Гаїнцева це виглядало таким чином: «Купка непманів бере на себе всі витрати утримувати синагогу, рабина і т.ін., вона дає засоби для матеріальної допомоги членам релігійної громади, намагаючись цим затримати їх у синагозі. Керівну верхівку юдейських релігійних громад становлять виключно колишні й теперішні торговці й спекулянти»³¹.

Відкинувши більшовицькі ярлики, маємо чітке підтвердження факту народної підтримки юдейського духовенства у суспільстві з невисоким загальним рівнем матеріального забезпечення населення, а також факту традиційної професійної зайнятості євреїв підприємництвом, ремеслом і торгівлею. Про це можемо судити, зокрема, з аналізу соціального складу юдейських громад³².

Традиційні заняття єврейського населення – торгівля, кустарний промисел, службова діяльність теж допомагали підтримувати статки духовного керівництва юдейських релігійних громад.

Проте і така допомога не була достатньою для здорового існування юдейського духовенства з огляду на невпинне зубожіння суспільства, що прискорилося на рубежі 1920-1930-х рр. У середині 1920-х рр. воно було ще відносно благополучним, проте далеко не беззмарним. Характеризуючи релігійну громаду села Межиріч Гуляйпільського району Запорізької округи 1926 р., секретар окружного партійного комітету зазначав, що «в громаді лише один виконавець релігійного культу Шойхет, який одночасно займається господарством»³³. Очевидно, що суворі умови радянської дійсності змушували рабинів і канторів шукати додаткові джерела існування. Сільське господарство, зокрема, в єврейських землеробських колоніях, якою була Межиріч, стало саме такою сферою діяльності.

Окрім того, родини рабинів, як і інших євреїв, шукали матеріальної допомоги з-за кордону і могли на неї розраховувати, адже благодійність – прояв співчуття ближньому у вигляді матеріальної та моральної підтримки – була одним з основних приписів юдаїзму. У Талмуді благодійність позначається словом «цдака» – «праведність» або «справедливість»³⁴, що промовисто відображає ставлення законодавців Талмуда до благодійності.

Синагоги на чолі з активними релігійними діячами стали одними з головних осередків отримання матеріальної допомоги з-за кордону. Її особливо потребували під час голодоморів, що набули катастрофічних масштабів 1921-1923 та 1932-1933 рр. Надіслані із-за кордону кошти спрямовувалися як для здійснення релігійних обрядів, так і для підтримки малозабезпечених людей. При цьому, характеризуючи події 1920-х рр., ми можемо говорити про доволі масову та системну закордонну допомогу. Її надавали Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет «Джойнт», Американська адміністрація

³¹ Гаїнцев М. Релігійний рух серед нацменшостей // Безвірник. 1931. № 9-10. С. 41.

³² ДАЗО. Ф. Р-316. Оп. 3. Спр. 737. Арк. 2, 4.

³³ Ibid. Арк. 7-7зв.

³⁴ Благотворительность // Электронная еврейская энциклопедия. URL: <https://eleven.co.il/judaism/commandments-and-precepts/10646/>

допомоги (АРА), місія Нансена, Червоний Хрест, комітет Міжнародної робітничої допомоги та інші організації, товариства, приватні особи.

Хоча, безперечно, у загальнодержавних масштабах для зупинення соціальної катастрофи такої допомоги було недостатньо. У той же час держава робила далеко не все залежне від неї, щоб протистояти голоду. Цілеспрямовану політику викачування зерна з України доповнювала безгосподарність, що приносило в жертву мільйони життів. Наприклад, допомога, що надавалася організацією АРА, не завжди надходила до своїх адресатів. З цього приводу євреї міста Прилуки зверталися з проханням доставки посилок безпосередньо до місць призначення, оскільки зі складу в Харкові ці посилки за різних обставин не відправлялися. У зверненні до секретаря Прилуцького відділення допомоги повідомлялося, що посилки надійшли до Харкова в листопаді 1921 р., а на квітень 1922 р. ще не були отримані мешканцями Прилук³⁵.

Дослідники діяльності міжнародних організацій на півдні України Т. Михайловський та О. Тригуб стверджують, що влада не вітала поширення посилкової програми, побоюючись контактів так званих «внутрішніх ворогів» (до них відносили і представників духовенства) із «зовнішніми ворогами». У 1922 р. видавалися відповідні циркуляри, які мали на меті унеможливити отримання посилок рабинами та «впливовою частиною місцевої єврейської буржуазії»³⁶.

Однак, не дивлячись на спроби влади завадити наданню допомоги, все ж таки ця допомога надходила, що дозволило навіть керівництву організації «Джойнт» говорити про здійснення певних кроків для полегшення становища безпосередньо рабинів і релігійних лідерів³⁷.

Із формуванням тоталітарного режиму активна благодійницька діяльність єврейських організацій була приречена. ЦК ВКП(б) постановою від 30 листопада 1928 р. наказував поступово згорнути добродійну діяльність юдейських громад³⁸. Вже у 1930 р. керівництво «Джойнту» наголосило на неможливості проведення масштабної діяльності в Радянському Союзі³⁹.

Отже, у 1920-х рр. серед стратегій виживання юдейського духовенства було отримання допомоги від закордонних благодійницьких організацій. У 1930-х рр. реалізація допомоги виявилася ще більш залежною від політичного курсу влади. Це показав Голодомор 1932-1933 рр., спланований Кремлем в Україні. Влада, що створила голод, заперечувала світові сам факт його існування. Тому ні про яку організовану та масштабну допомогу голодуючим не йшлося. Допускалися лише приватні посилки та грошові перекази з-за кордону. В період Голодомору держава не залишила без уваги релігійні осередки для того, щоб припинити соціальну допомогу, що надавалася членам громади. З цією метою розпочалася нова хвиля

³⁵ Мудрицкая В. Документы о деятельности Джойнта на Черниговщине из Нью-Йоркского Архива // Євреї Лівобережної України. Історія та культура: матеріали ІХ міжнародного наукового семінару. Чернігів: «Десна Поліграф», 2014. С. 93.

³⁶ Тригуб О., Михайловський Т. Міжнародні гуманітарні організації на Півдні України у 20-х рр. ХХ ст. Миколаїв: Іліон, 2020. С. 114-115.

³⁷ JDC Archives. New York. URL: http://search.archives.jdc.org/multimedia/Documents/NY_AR2132/474-482/NY_AR2132_00490.pdf

³⁸ Зельцер А. Евреи советской провинции: Витебск и местечки. 1917-1941. Москва: РОССПЭН, 2006. С. 127.

³⁹ JDC Archives. New York. URL: http://search.archives.jdc.org/multimedia/Documents/NY_AR2132/474-482/NY_AR2132_00490.pdf

закриття синагог. Зокрема, у Дніпропетровську протягом 1932-1934 рр. влада відібрала у вірян 9 синагог⁴⁰.

Більшовики чинили перешкоди отриманню матеріальної допомоги не тільки шляхом закриття синагог, а й застосовували до духовенства методи адміністративного тиску, шантажу, політичних репресій. У листопаді 1932 р. за односторонню відсутність без дозволу на роботі конфіскували пайкові картки⁴¹. Це унеможливило пропуски працівників у суботу та, відповідно, відвідування синагог.

У січні 1933 р. рабин Коростеня Хаїм Матусов надіслав до Чикаго, де діяло Товариство євреїв-вихідців з Коростеня, список зі 125 родин, що потребували грошової допомоги. У відповідь рабин отримав сповіщення про переказ грошей на суму 130 доларів. Передбачалося, що 5 доларів отримує рабин, і по одному долару кожна родина зі списку. Чиказьке товариство прохало надіслати після отримання грошей відповідні розписки й обіцяло періодично направляти нові грошові суми. Здавалося б, цей один долар міг бути суттєвою допомогою та зберегти життя людей від голоду. Однак влада не дозволила цьому статися. Районне відділення ДПУ здійснило «обробку» рабина, після якої він вимушений був подати офіційну заяву в Торгсін (Всесоюзне об'єднання по торгівлі з іноземцями) про відмову від отримання грошей і написав лист з відмовою до Чикаго⁴².

Політичні зміни 1930-х рр. руйнували єврейські, як врешті й інші – українські, білоруські тощо, – національні та релігійні традиції. Провідними тенденціями ставали русифікація під вивіскою інтернаціоналізму та відверта антирелігійність, камуфльована «матеріалістичним світоглядом». Яскравим маркером цієї тенденції стало рішення Оргбюро ЦК ВКП(б) від 1 грудня 1937 р., що проголошувало закриття національних шкіл, у тому числі й єврейських⁴³. А їх тільки на території Запорізької округи існувало 15⁴⁴. Поступово протягом 1930-х рр. майже всі синагоги були закриті. Так, наприклад, у місті Миколаєві наприкінці 1930-х рр. залишився лише один єврейський молитовний будинок «Хабад», духовне керівництво в якому належало рабину Шмулю Зельмановичу Шнеерсону⁴⁵.

За умов встановлення тотального контролю контакти із закордонними організаціями ставали приводом для засудження рабинів. Приреченим на арешт у 1937 р., році наймасовіших репресій, виявився рабин Фінгеров Шулим Лейбович. Рабин 1885 року народження мешкав разом з дружиною Руклею у селищі міського типу Липовець Вінницької області. Під час Голодомору рабин з дружиною, намагаючись вижити, займалися продажем речей, за що Шулима Лейбовича звинуватили в «скупці валюти», спекуляції та двічі заарештовували. Однак через деякий час рабина звільнили⁴⁶. Місцева синагога на 1937 р. вже була закрита і подружжя знаходилися на утриманні своїх дітей⁴⁷.

⁴⁰ Лошак А.В., Старостин В.С. Синагоги Екатеринослава... С. 10-240.

⁴¹ Shternshis A. Soviet and kosher: Jewish popular culture in the Soviet Union... Р. 3.

⁴² Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 315.

⁴³ Российский государственный архив социально-политической истории. Ф. 17. Оп. 114. Спр. 63347. Арк. 4.

⁴⁴ Ігнатуша О.М., Ткаченко В.Г., Турченко Г.Ф. Історія рідного краю (Запорізька область). Запоріжжя: Прем'єр, 2006. С. 97.

⁴⁵ Щукін В. Дорога к храму... С. 56.

⁴⁶ Державний архів Вінницької області (ДАВО). Ф. Р-6023. Оп. 4. Спр. 17620. Арк. 23.

⁴⁷ Ibid. Арк. 2-5.

Для забезпечення себе від непомірних податків, якими влада обкладала представників духовенства, рабини офіційно знімали з себе сан. Цей спосіб виживання обрав для себе і Ш. Фінгеро́в. Як відомо, в час сталінської модернізації подібне явище стало типовим і в середовищі духовенства інших конфесій. Не маючи офіційної посади, не отримуючи плати, рабин міг тільки розраховувати на підтримку своїх дітей і шукати альтернативні джерела існування. Звичайно, віряни проводили молитовні зібрання, збираючись по домівках один в одного, і це давало можливість рабину не залишитися сам-на-сам. У будинку рабина теж проводилися молитовні зібрання. Саме Шулиму Лейбовичу доручили звернутися за матеріальною допомогою за кордон до колишніх мешканців Липовця. Грошові надходження з Нью-Йорку планувалося використати на ремонт синагоги, але з листа від 18 жовтня 1935 р. дізнаємося, що такої необхідності вже не було. Надіслані 30 доларів Шулим Лейбович вирішив передати бідним євреям Липовця для придбання опалення⁴⁸. Ця допомога не мала систематичного характеру. Вже 25 листопада 1935 р. з Нью-Йорку сповістили, що не можуть поки що допомогти, оскільки одночасно підтримують багатьох євреїв. Як вихід із ситуації рабину запропонували звернутися до Липовецького земляцтва⁴⁹. У листі від 25 червня 1937 р. Шулиму Лейбовичу з Нью-Йорку знову відмовили у наданні допомоги⁵⁰.

Контакти із закордоном і навіть нерегулярна допомога не залишилися без уваги влади. Липовецька селищна рада констатувала, що рабин Фінгеро́в має письмовий і матеріальний зв'язок із закордоном⁵¹. 4 серпня 1937 р. Шулима Лейбовича заарештували, звинувативши в тому, що він вороже налаштований проти радянської влади, «проводить злісну контрреволюційну антирадянську агітацію, влаштовує зібрання та агітує про підготовку до виборів з метою, щоб не допустити в ради комуністів і радянських активістів, і провести свої кандидатури, маючи на меті повалення диктатури пролетаріату, має зв'язок з благодійними товариствами Америки, куди повідомляє провокаційні відомості про труднощі в СРСР і звіти отримує гроші»⁵².

Під час допиту слідчий вимагав від рабина зізнань у поширенні провокаційних відомостей про бідність євреїв у СРСР. Шулим Лейбович винним себе не визнав. Герменевтичний аналіз протоколів допитів свідків дозволяє стверджувати про фабрикацію кримінальної справи за одинадцять днів. У всіх протоколах допитів свідків повторювалися одні і ті ж фрази, навіть однакові речення. Ці ж лексичні конструкції ми зустрічаємо і в запитаннях слідчого під час допиту рабина. Вже 15 серпня 1937 р. Трійка управління НКВС УРСР Вінницької області засудила рабина Фінгерова до десяти років таборів. 30 грудня 1941 р. ув'язнений рабин помер в Архангельській області, розділивши долю тисяч репресованих⁵³.

Традиційно у роки масових гонінь і соціальних катаклізмів єврейське населення обирало шляхом звільнення від негараздів еміграцію⁵⁴. Так було після

⁴⁸ Ibid. Арк. 11.

⁴⁹ Ibid. Арк. 14.

⁵⁰ Ibid. Арк. 18.

⁵¹ Ibid. Арк. 5.

⁵² Ibid. Арк. 1.

⁵³ Ibid. Арк. 40, 55.

⁵⁴ Білоусова Л. Еміграція євреїв з Одеси в Аргентину наприкінці XIX – на початку XX ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2020. № 29. С. 36-39. DOI: 10.15407/mzu2020.29.036; Ласінська М. Дореволюційна преса, як джерело з історії єврейських

єврейських погромів і революцій 1905-1907, 1917-1921 рр. За підрахунками дослідника В. Гусева, тільки протягом 1920-1921 рр. з України виїхали 150-200 тис. євреїв⁵⁵.

Соціально-економічні та політичні трансформації, посилення адміністративного тиску і репресій знову змушували євреїв у 1920-х рр. до масової еміграції. Найбільше еміграційні процеси охопили представників єврейського суспільства Волині та Поділля. Еміграцію, як спосіб збереження власного життя, обирали і рабини та члени їхніх сімей у різних регіонах радянської України. Головний рабин Києва Шломо Аронсон у 1921 р. під тиском переслідувань з боку більшовицької влади був вимушений емігрувати до Німеччини, де його призначили рабином громади вихідців з Росії. У 1923 р. він емігрував в Ерец-Ізраель, і до 1935 рр. був головним рабином Тель-Авіва⁵⁶.

Згаданий вище рабин Запоріжжя Рогалін Лейб Файвишев, який духовному служінню віддав 39 років свого життя, теж вимушений був емігрувати у 1928 р. У заяві про надання дозволу на виїзд за кордон від 24 лютого 1928 р. вже вдівець Лейб Файвишев вказав, що «зважаючи на поважний вік» планує виїхати через Одесу до Єрусалиму з метою побачитися зі своєю ріднею та відвідати святе місце⁵⁷. Відсутність згадок про рабина у документах архіву після 1928 р. переконує в тому, що Рогаліну вдалося все ж таки емігрувати.

Два сини рабина міста Дніпропетровська Л.З. Шнеєрсона емігрували з країни⁵⁸. Один з його синів, Мендель Шнеєрсон, ще в 1927 р. виїхав до Риги разом із сім'єю майбутньої дружини, яка була донькою відомого релігійного діяча Йосипа Шнеєрсона. Пізніше М. Шнеєрсон навчався в університеті Сорбона, працював інженером. З 1941 р. мешкав у Нью-Йорку. Навіть після своєї смерті М. Шнеєрсон залишається авторитетною постаттю руху Хабад у всьому світі⁵⁹.

Молодший син Л.З. Шнеєрсона – Ар'є Лейб – виїхав з Радянського Союзу та мешкав спочатку у Берліні, а пізніше оселився у Палестині⁶⁰. Середній син – Дов Бер, залишився в Україні і був закатований нацистами у 1942 р.⁶¹ Отже, еміграція для цієї родини стала інструментом збереження династії рабинів.

Один із синів Мордехая Дов Вайсблата – головного рабина Житомира – вимушений був емігрувати до Польщі, а пізніше до Ерец-Ізраелю, де став відомим політиком і публіцистом⁶².

Нечисленними є згадки про еміграцію рабинів і членів їхніх сімей у 1930-х рр. Архівні джерела повідомляють, що син рабина Менделя Шнеєрсона з Чернігова – рабин Залман, у 1935 р. емігрував до Парижу. Інший син – Борис, виїхав до Польщі,

міжконтинентальних міграцій кінця XIX – початку XX століття // Емінак. 2020. № 4 (32). С. 237-252. DOI: 10.33782/eminak2020.4(32).483

⁵⁵ Гусев В. О еврейских погромах, помощи пострадавшим и эмиграции евреев из Украины (1917-1921 гг.) // Вестник Еврейского университета в Москве. 1994. № 3 (7). С. 76, 80.

⁵⁶ Аронсон Шломо // Электронная еврейская энциклопедия. URL: <https://eleven.co.il/zionism/parties-institutions/10296/>

⁵⁷ ДАЗО. Ф. Р-316. Оп. 2. Спр. 42. Арк. 111-116.

⁵⁸ Ченцов В. Штрихи до портрета одного в'язня... С. 227-239.

⁵⁹ Шнеєрсон Менахем Мендл // Электронная еврейская энциклопедия. URL: <https://eleven.co.il/judaism-trends/hasidism/14869/>

⁶⁰ Ченцов В. Штрихи до портрета одного в'язня... С. 238.

⁶¹ Быстряков А. Хроника жизни евреев Екатеринослава – Днепропетровска...

⁶² Гольд М. О главном раввине замолвите слово...

а доньки жили в Челябінську та Лихославлі (сучасна Російська Федерація)⁶³. Чернігівський рабин Єгуда Лейб Домах у 1935 р. емігрував до Палестини⁶⁴.

Рідня із-за кордону не залишала без матеріальної та моральної підтримки нужденних у Радянському Союзі. У 1930 р. дніпропетровський рабин Л. Шнеєрсон отримав від свого тестя – Й. Шнеєрсона два вагони маці для безкоштовної роздачі віруючим на Пасху. У 1934 р. саме рабину надсилалися гроші для малозабезпечених євреїв⁶⁵.

Допомога від рідні із-за кордону, яка полегшувала життя рабинів, наприкінці 1930-х рр. оберталася трагедією для її отримувачів. У 1939 р. спілкування духовних лідерів релігійної громади Чернігова з друзями та ріднею із-за кордоном стало приводом для їх арешту та створення великої справи під назвою «Благодійники». Чернігівському рабину М. Шнеєрсону закидали листування із закордоном, отримання посилок і грошей⁶⁶. Відомий чернігівський рабин, засуджений до п'яти років заслання до Казахстану, навіть не доїхав до місця заслання, на одній зі станцій він помер⁶⁷.

Таким чином, на зміну стратегій виживання юдейського духовенства в Україні протягом 1920-1930-х рр. впливало динамічне посилення й урізноманітнення суспільно-політичних викликів. Особливо відчутними для середовища духовенства були результати соціальних потрясінь, спричинених революційними подіями, змінами соціальної та національної політики у формі голодоморів, пониженням соціальних стандартів, посиленням антирелігійної напруги, відмовою в реєстрації релігійним громадам, політичними репресіями, закриттям молитовних будинків.

Широкомасштабність і невпинність тиску формувала пошук адекватних способів відповіді на життєві реалії, що було нелегко зробити з огляду на безпрецедентність цього тиску, що мав ознаки соціальної аномалії. Разом із тим, визначальні для повсякдення умови суспільно-політичного розвитку 1920-х і 1930-х рр. суттєво відрізнялися між собою. Продовження релігійного життя у 1920-х рр. формувало ще відносно сприятливі обставини для діяльності юдейського духовенства. Відкриття домашніх молитовних зібрань стало умовою не тільки збереження можливості виконання релігійних обрядів, а й умовою підтримання матеріального та морального стану юдейського духовенства. Основною стратегією виживання єврейського духовенства стало слідування етносоціальним традиціям, пошук додаткових та альтернативних господарських занять, отримання підтримки від громади та, передусім, від родини. Рабини, а це були особи вже переважно похилого віку, отримували допомогу від дітей, рідних. Культ родини в єврейському соціумі обумовив тісні взаємозв'язки між членами родини, що дещо пом'якшувало і психологічний, і економічний тиск на єврейських служителів.

Допомога із-за кордону в умовах радянської дійсності не могла бути систематичною та масовою. Тиск влади на юдейське духовенство та руйнація етноконфесійної інфраструктури стали чинниками обмеження такої допомоги.

⁶³ Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 9672. Арк. 39зв.

⁶⁴ Ibid. Арк. 3, 24-25.

⁶⁵ Ченцов В. Штрихи до портрета одного в'язня... С. 239.

⁶⁶ ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 9672. Арк. 64.

⁶⁷ Ibid. Арк. 69; Шнеєрсон М. Восмоминания // Livejournal. 2011. URL: <http://tavas.livejournal.com/42607.html>

Умови форсованого наступу на єврейську спільноту формували нові стратегії виживання духовенства. Одним із основних шляхів виходу з економічної пастки та політичної задухи вже у 1920-х рр. стала еміграція, допоки її не припинила в 1930-х рр. «залізна завіса», спущена комуністичною владою. Радянська країна, замість того, щоб стати «раєм на землі», стрімко ставала новітньою «в'язницею народів».

Порушені у статті сюжети не вичерпують широти її тематики. Заслужують на перспективне вивчення малодосліджені питання соціально-демографічного становища юдейського духовенства, динаміки репресій проти служителів юдейських громад у 1920-1930-х рр., характеристики життя юдейського духовенства в умовах Голодомору 1932-1933 рр.

REFERENCES

- Bilousko, O.** (2009). Yudeiski hromady na Poltavshchyni [Jewish communities in Poltava Oblast]. *Narysy z yevreiskoi istorii Poltavshchyny* (Vol. 2, pp. 100-103). Poltava [in Ukrainian].
- Bilousova, L.** (2020). Emigratsiia yevreiv z Odesy v Arhentyu naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Emigration of jews of from Odessa to Argentina in the late 19th – early 20th century]. *Mizhnarodni zviazyky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky*, 29, 36-39. DOI: 10.15407/mzu2020.29.036 [in Ukrainian].
- Bondar, V.O., Velychko, O.H. & Kozlova, I.V. (Comp.)** (2010). *Zaporizkyi arkhiv. Studii z istorii yevreiv Zaporizkoho kraiu (XIX – I polovyna XX st.): zbirnyk dokumentiv i materialiv* [Studies on the history of the Jews of Zaporizhzhya region (XIX – first half of XX centuries): Collection of documents and materials]. Zaporizhzhia: Zaporizke miske viddilennia tovarystva «Ukraina-Izrail» [in Ukrainian].
- Bystriakov, A.** (2015). Khronika zhizni evreev Ekaterinoslava –Dnepropetrovska [Chronicle of the life of the Jews of Yekaterinoslav – Dnepropetrovsk]. *Almanakh «Evreiskaia starina», 2 (85)*. Retrieved from <https://berkovich-zametki.com/2015/Starina/Nomer2/Bystrjakov1.php> [in Russian].
- Chentsov, V.** (1997). Shtrykhy do portreta odnogo viaznia [Strokes to the portrait of one prisoner]. *Z arkhiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB, 1/2*, 227-239 [in Ukrainian].
- Gitelman, Z.** (1972). *Jewish nationality and Soviet politics: the Jewish sections of the CPSU, 1917-1930*. Princeton, N.J.: Princeton University Press [in English].
- Gitelman, Z.** (1988). *A century of ambivalence: the Jews of Russia and the Soviet Union, 1881 to the present*. New York: Schocken Books [in English].
- Gold, M.** (2017, iyunia 19). O glavnom ravvine zamolvite slovo [Say a word about the Chief Rabbi]. *Khadashot*. Retrieved from http://www.hadashot.kiev.ua/content/v-kieve-obnaruzhena-mogila-glavnogo-ravvina-goroda-v-1902-25-gg-nuhima-vaysblata?fbclid=IwAR3z4D4mLuhwCuS0YAVYzQBv4PSGvEc1D_SDRFAV73VLvuqkgz_nj-8snDQ [in Russian].
- Greenbaum, A.** (1994). *Rabbis in the Soviet Union during the interwar period 1917-1939*. Jerusalem: Centre for Research and Documentation of East European Jewry; The Hebrew University of Jerusalem [in Hebrew].
- Grigorov, G.I.** (2005). *Povoroty sudby i proizvol: Vospominaniia, 1905-1927 gody* [Twists of fate and arbitrariness: Memories, 1905-1927]. Moskva: OGI [in Russian].
- Gusev, V.** (1994). O evreiskikh pogromakh, pomoshchi postradavshim i emigratsii evreev iz Ukrainy 1917-1921 gg. [On Jewish pogroms, assistance to the victims and the emigration of Jews from Ukraine (1917-1921)]. *Vestnik Evreiskogo universiteta v Moskve*, 3 (7), 64-81 [in Russian].
- Haintsev, M.** (1931). Relihiinyi rukh sered natsmenschostei [Religious movement among national minorities]. *Bezviryky*, 9-10, 40-41 [in Ukrainian].
- Hrynevych, V. & Hrynevych, L.** (2009). Yevrei USSR u mizhvoiennyi period [Jews of the Ukrainian SSR in the interwar period]. *Narys z istorii ta kultury yevreiv Ukrainy* (pp. 141-161). Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
- Ihnatusha, O.M., Tkachenko, V.H. & Turchenko, H.F.** (2006). *Istoriia ridnoho kraiu (Zaporizka oblast)* [History of the native land (Zaporizhia region)]. Zaporizhzhia: Premier [in Ukrainian].
- Kerzhner, A.** (2009). Relihiine zhyttia v Ukraini [Religious life in Ukraine]. *Narys z istorii ta kultury yevreiv Ukrainy* (pp. 259-274). Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
- Kononenko, V.V.** (2017). *Yevreiske naselennia Podillia (40-i rr. XX st. –pochatok XXI st.)* [The Jewish population of Podillya 40s of the XX century – early 21st century]. Vinnytsia: Nilan-LTD [in Ukrainian].
- Kotliar, Yu.V. & Mironova, I.S.** (2006). *Nahartav i Romanivka: z istorii yevreiskykh kolonii*

- Berezhnevuvshchyni* [Nagartav and Romanivka: from the history of the Jewish colonies of the Berezhneuvuv region]. Mykolaiv; Berezhnevuvate: TOV ViD [in Ukrainian].
- Kozerod, O.V.** (2019). *Yevrei Ukrainy v 1921-1929* [Jews of Ukraine in 1921-1929]. Varshava: European World Publishing [in Ukrainian].
- Krichker, O.** (2011). Borotba radianskoi vldy za vytisnennia relihiinoi svidomosti z tradytsiinoho zhyttia yevreyskykh hromad u 1920-kh rr. (na prykladi mistechok Pravoberezhnoi Ukrainy) [The struggle of the Soviet government for the displacement of religious consciousness from the traditional life of Jewish communities in the 1920s (on the example of the towns of Right-Bank Ukraine)]. *Gileya*, 48 (6), 127-132 [in Ukrainian].
- Kumok, V.N. & Volovnik, S.V.** (2012). *Evrei Melitopolia* [Jews of Melitopol]. (Vol. 1). Melitopol: OOO «Izdatelskii dom MGT» [in Russian].
- Kychko, T.K.** (1963). *Yudaizm bez prykras* [Judaism without embellishments]. Kyiv: Vyd-vo Akademii nauk URSR [in Ukrainian].
- Lasinska, M.** (2020). Dorevoliutsiina presa, yak dzherelo z istorii yevreyskykh mizhkontynentalnykh mihratsii kintsia XIX – pochatku XX stolittia [Pre-revolutionary Press as a Source on History of Jewish Intercontinental Migration in the late 19th – early 20th century]. *Eminak*, 4 (32), 237-252. DOI: 10.33782/eminak2020.4(32).483 [in Ukrainian].
- Levchenko, L. & Shchukin, V.** (2019). *Nash zemliak Rebe Menakhem-Mendl Shneerson. Istorii semi Lavut-Ianovskikh-Shneerson v Nikolaeve* [Our Fellow Country man Rebbe Menachem Mendel Schneerson. History of the Lavut-Yanovsky-Schneerson Families in Mykolaiv]. Nikolaev: Izd. Iriny Gudym [in Russian; in English].
- Levin, N.** (1990). *The Jews in the Soviet Union since 1917: paradox of survival* (Vol. 1). London; New York: I.B. Tauris [in English].
- Loshak, A.V. & Starostin, V.S.** (2019). *Sinagogi Ekaterinoslava* [Synagogues of Yekaterinoslav]. Dnipro: Gerda [in Russian].
- Lutai, M.** (2011). *Yevrei na Zhytomyrshchyni: istoriia i siodennia* [Jews in Zhytomyr region: history and present]. Zhytomyr: Vydavnytstvo ZhDU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
- Muchnyk, A.** (2005). *Yevrei i Poltavshchyna. Istorii... Imena... Doli... [Jews and Poltava region. History... Names... Fates...]*. Poltava: Oriiana [in Ukrainian].
- Mudritskaya, V.** (2014). Dokumenty o deyatelnosti Dzhointa na Chernigovshchine iz Niu-Yorkskogo Arkhiva [Documents on the activities of the Joint in Chernihiv Region from the New York Archive]. Proceedings of the Conference: «*Yevrei Livoberezhnoi Ukrainy. Istorii ta kultura*» (pp. 90-96). Chernihiv: «Desna Polihraf» [in Russian].
- Naiman, Ya.** (2003). *Istorii yevreiv Ukrainy* [History of the Jews of Ukraine]. Kyiv: Akademiia istorii ta kultury yevreiv Ukrainy im. Shymona Dubnova [in Ukrainian].
- Nepomniashchii, B.Z.** (2004). *Kherson evreiskii. Tragedii i sudby* [Jewish Kherson. Tragedy and destiny]. Kherson: Oldi-plus [in Russian].
- Orlianskyi, V.S.** (2000). *Yevrei Ukrainy v 20-30 roky XX storichchia: sotsialno-politychnyi aspekt* [Jews of Ukraine in the 1920-30s: a socio-political aspect]. Zaporizhzhia: ZDTU [in Ukrainian].
- Persits, M.** (1932). Iudaizm v tsarskoi Rossii i v SSSR [Judaism in Tsarist Russia and in the USSR]. In *Voinstvuiushchee bezbozhie v SSSR za 15 let. 1917-1932: sbornik*. Moskva: Gosudarstvennoe antireligioznoe izdatelstvo, 170-173 [in Russian].
- Rothenberg, J.** (1972). Jewish Religion in the Soviet Union. In **Kochan, L. (Ed.)**. *The Jews in Soviet Russia since 1917* (pp. 159-187). London; New York: Oxford University Press [in English].
- Shakhnovich, M.I.** (1930). *Komu sluzhit «religiia Izrailia»?* [Who is the «religion of Israel» serving?]. Leningrad: Priboi [in Russian].
- Shakhnovich, M.I.** (1960). *Reaktsionnaia sushchnost iudaizma: Kratkii ocherk proiskhozhdeniia i klassovoi sushchnosti iudeiskoi religii* [The Reactionary Essence of Judaism: A Brief Essay on the Origin and Class Essence of the Jewish Religion]. Moskva; Lenigrad: Izd-vo AN SSSR [in Russian].
- Shakhnovich, M.I.** (1965). *Zakat iudeiskoi religii* [The decline of the Jewish religion]. Lenigrad: Lenizdat [in Russian].
- Sheinman, M.M.** (1928). *O ravvinakh i sinagogakh* [About rabbis and synagogues]. Moskva: Izdatelstvo obshchestva Bezbozhnik [in Russian].
- Shchukin, V.V.** (2011). *Doroga k khramu. Evreiskie kultovye sooruzheniia i religioznye obshchiny v g. Nikolaeve. Ocherk istorii* [Road to the temple. Jewish places of worship and religious communities in Nikolaev. History outline]. Nikolaev: Izdatel Shamrai P.N. [in Russian].
- Shneerson, M.** (2011). Vospominaniya [Memories]. *Livejournal*. Retrieved from <http://tavas.livejournal.com/42607.html> [in Russian].

- Shternshis, A.** (2006). *Soviet and kosher: Jewish popular culture in the Soviet Union, 1923-1939*. Bloomington, IN: Indiana University Press [in English].
- Tatarinov, S.I.** (2001). *Evrei Bakhmuta – Artemovska: ocherki istorii XVIII – XX stoletia* [Jews of Bakhmut-Artemovsk: essays on the history of the 18th – 20th centuries]. Artemovsk [in Russian].
- Trygub, O. & Mykhailovskyi, T.** (2020). *Mizhnarodni humanitarni orhanizatsii na Pivdni Ukrainy u 20-kh rr. XX st.* [International humanitarian organizations in the South of Ukraine in the 20s of the XX century]. Mykolaiv: Ilion [in Ukrainian].
- Tverdokhle, N.F.** (2004). *Evrei Kremenchuga: Istoricheskii ocherk* [Jews of Kremenchug: Historical essay]. Kremenchug: Piramida [in Russian].
- Vitrynska, O.V.** (2016). *Polityka radianskoi vlady shchodo yudaizmu v Ukraini v 1921-1929 rokakh* [*The policy of the Soviet government towards Judaism in Ukraine in 1921-1929*] (Candidate's thesis). Poltava [in Ukrainian].
- World Ort** (1976). Aronson Shlomo [Aronson Shlomo]. *World Ort: Elektronnaia evreiskaia entsiklopediia*. Retrieved from <https://eleven.co.il/zionism/parties-institutions/10296/> [in Russian].
- World Ort** (1976). Blagotvoritelnost [Charity]. *World Ort: Elektronnaia evreiskaia entsiklopediia*. Retrieved from <https://eleven.co.il/judaism/commandments-and-precepts/10646/> [in Russian].
- World Ort** (1976). Shneerson Menakhem Mendl [Schneerson Menachem Mendl]. *World Ort: Elektronnaia evreiskaia entsiklopediia*. Retrieved from <https://eleven.co.il/judaism-trends/hasidism/14869/> [in Russian].
- Yakubova, L.** (2011). *Povsiakdenne zhyttia etnichnykh menshyn radianskoi Ukrainy u mizhvoiennu dobu* [Everyday Life of the Ethnic Minorities of Soviet Ukraine during the Interwar Period]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].
- Yaroslavskii, E.M.** (1957). *O religii* [About religion]. Moskva: Gospolitizdat [in Russian].
- Yodfat, A.** (1972). Rabbis and Jewish Clergy in the USSR, 1917-1970. *Judaism*, 2, 184-194 [in English].
- Zeltser, A.** (2006). *Evrei sovetskoi provintsii: Vitebsk i mestechki. 1917-1941* [Jews of the Soviet province: Vitebsk and shtetls. 1917-1941]. Moskva: ROSSPEN [in Russian].